

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор

Полтавського національного
педагогічного університету
імені В. Г. Короленка

М. СТЕПАНЕНКО

« 15 » лютого 2021 року

ВИСНОВОК

Фахового семінару про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації аспірантки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Сергієнко Вікторії Володимирівни «Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 – Історія та археологія від 15.02.2021 року.

Присутні: зав. кафедри історії України, докт. іст. наук, доц., проф. кафедри історії України Л. Л. Бабенко (науковий керівник), перший проректор, докт. іст. наук, проф. Р. А. Сітарчук, докт. іст. наук, проф. Ю. В. Волошин, докт. іст. наук, проф. кафедри історії України І. О. Сердюк, канд. іст. наук, доц. І. І. Діптан, канд. іст. наук, доц. Л. І. Шаповал, канд. іст. наук, доц. О. А. Бороденко, канд. іст. наук, доц. О. А. Гура (рецензент), канд. іст. наук, доц. кафедри історії України Т. О. Лахач, ас. Р. С. Луговий – науково-педагогічні працівники кафедри історії України, ст. лаб. Кафедри історії України М. І. Шамрай; канд. іст. наук, доц. Ю. В. Вільховий (рецензент) – науково-педагогічний працівник кафедри Всесвітньої історії та методики викладання історії, В. В. Сергієнко – аспірантка.

Головуючий – докт. іст. наук, проф. Ю. В. Волошин.

Присутні на засіданні 12 осіб, зокрема: 4 доктори наук, 6 кандидатів наук.

Порядок денний: розгляд дисертації Вікторії Володимирівни Сергієнко на тему «Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 – Історія та археологія.

Дисертація виконана на кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Тема дисертації затверджена рішенням вченої ради Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, протокол № 5 від 27 жовтня 2016 р. «Православні громади і віруючі у соціокультурному просторі з 1943 по 1964 рр. (на прикладі Полтавської області); тема дисертації скорегована і затверджена в остаточному формулюванні вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, протокол № 3 від 30 вересня 2020 р. «Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.),

Науковий керівник: докт. іст. наук, доц., проф. кафедри історії України, зав. кафедри історії України Л. Л. Бабенко.

Слухали: доповідь аспірантки В. В. Сергієнко про основні положення дисертації.

У сучасному глобалізованому світі все більшого значення набуває процес вибудовування різновекторного й багатовимірного комунікативного діалогу між людськими спільнотами, індивідуумами, між ними і державою загалом, передусім як діалогу культур. Релігія як невід'ємний складник людської культури займає у ньому важливе місце і є своєрідним засобом самовизначення як індивідуума, так і певних спільнот, збереження їхніх ідентичностей. Місія такого діалогу полягає у забезпеченні толерантності суспільної комунікації, гарантій з боку держави щодо демократичних прав і свобод й, зокрема права свободи совісті громадян.

Історичний досвід України ХХ століття демонструє відсутність державно-церковного діалогу, що й призвело до встановлення домінування інституцій радянської держави над духовною сферою та перетворення атеїзму на один з базових складників комуністичної ідеології. Практика реалізації державно-конфесійних відносин у радянській Україні повоєнної доби характеризувалася амбівалентністю, що спричинила дезорієнтацію значної частини духовенства і віруючих. Дослідження релігійних процесів в Україні на завершальній стадії Другої світової війни та упродовж наступних двох десятиліть дають підстави стверджувати, що радянська влада на деокупованій території, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободу віросповідання і водночас свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалася курсу на обмеження релігійного життя. Відбувалося позірне «завуальоване» потепління у відносинах держави та Православної церкви, яке на практиці не було

підкріплене реальними діями з боку партійного керівництва та місцевої влади.

Особливої гостроти релігійне питання набуло у роки хрущовської «відлиги», коли на тлі загальної лібералізації державної влади пролонгувалося загалом негативне, навіть вороже ставлення до релігії у її марксистсько-ленінському трактуванні. По суті десталінізація суспільно-політичного життя не зачепила сфери державно-конфесійних відносин, лише посилила адміністративно-командний, репресивний за змістом, контроль над релігійними центрами та організаціями. Соціокультурне середовище, як і в міжвоєнний період, залишалось несприятливим для реалізації прав віруючих. Тому питання і виклики державно-конфесійних відносин середини 1940-х – першої половини 1960-х рр. продовжують залишатися в центрі уваги дослідників у процесі формування «образу минулого» українського суспільства через історію релігійного життя на загальноукраїнському та регіональному рівнях. Це завданням одночасно має суспільне, наукове, інтелектуальне, моральне значення.

Актуальність теми дослідження зумовлюється не лише сучасними викликами українського суспільства, але й теоретико-методологічними потребами вітчизняної історичної науки. Відмовившись від упередженості радянської історіографії, сучасні вчені досліджують загальні проблеми ретроспективи державно-конфесійних відносин, історії окремих конфесій, однак при цьому здебільшого залишається осторонь регіональна специфіка релігійних процесів. Полтавщина як один з найбільших за територією історичних регіонів Центральної України є своєрідним зрізом загальноукраїнського контексту. Вона мала складну й суперечливу динаміку формування релігійної православної мережі, а громади перебували під пильним контролем партійно-державних органів. У регіональній площині відбувалися як типові, так і специфічні процеси і явища, осмислення яких має важливе наукове значення. Спеціального дослідження з цієї проблеми не існує, а фрагментарні розвідки потребують узагальнення.

Об'єктом дослідження є політика радянської держави у сфері державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр.

Предметом дослідження є становище православних громад Полтавщини в умовах зміщення акцентів антирелігійної стратегії у контексті партійно-державної політики й ідеологічних маркерів соціокультурного простору радянської України.

Мета роботи полягає у вивченні та аналізі становища православних релігійних громад і віруючих через призму еволюції партійно-державної

політики і радянських соціокультурних цінностей щодо релігії, релігійних організацій і віруючих в епоху пізнього сталінізму та хрущовської відлиги.

Відповідно до поставленої мети розв'язувалися такі **дослідницькі завдання:**

- проаналізувати стан розробленості проблеми в історіографії;
- проаналізувати джерельну базу дослідження, її специфіку;
- розкрити зміни в системі контролю за діяльністю релігійних громад в радянській Україні у повоєнний періоді;
- охарактеризувати стан релігійності населення Полтавщини, його соціально-демографічні, вікові, культурно-освітні характеристики;
- дослідити внутрішні процеси й характеристики православних громад краю досліджуваного періоду;
- проаналізувати механізми реалізації державної антирелігійної політики на Полтавщині у 1940–1960-х рр.;
- виявити основні форми і методи формування атеїстичних соціокультурних цінностей, механізми їх культивування та впровадження.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1943 р. – середину 1960-х рр. Нижня хронологічна межа зумовлена зміною курсу радянського керівництва у ставленні до Православної церкви й створенням Ради у справах Руської Православної церкви (РСРПЦ). Верхня хронологічна межа впливає із завершення періоду політичного лідерства М. Хрущова в СРСР у жовтні 1964 р., з іменем якого пов'язаний курс на різке обмеження форм релігійної самоідентифікації населення, скорочення мережі діючих храмів і монастирів.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Полтавської області відповідно до адміністративно-територіального поділу досліджуваного періоду. Використання в тексті дослідження умовної історичної назви «Полтавщина» мотивується його поширеним уживанням як у документах та офіційному діловодстві, так і в розмовній лексиці.

Наукова новизна одержаних результатів визначена постановкою мети, завдань, предмета дослідження.

Вперше:

- на основі широкого кола джерел здійснено комплексний аналіз нової парадигми становища православних громад в умовах трансформації моделі державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр.;
- досліджено теоретичні засади і практику реалізації нового курсу партійно-державного керівництва у сфері державно-конфесійних відносин на регіональному рівні;

- реконструйовано процес становлення системи контролю за діяльністю релігійних громад через державні і громадські органи та їх регіональну специфіку;
- обґрунтовано висновок про незмінність курсу радянської держави на витіснення релігії з соціокультурного повсякдення населення Полтавщини;
- проаналізовано стан релігійності населення Полтавщини та його соціально-демографічні, вікові, освітні характеристики;
- показано на основі документальних матеріалів практику впровадження атеїстичних цінностей у молодіжне середовище ;
- виявлено і підтверджено на основі інтерв'ювання респондентів явища дискримінаційного характеру за ознаками віри і соціального походження у часи хрущовської відлиги.

Уточнено:

- форми реагування органів місцевої обласної влади на директивні документи щодо розбудови апарату й діяльності уповноваженого РСРПЦ;
- роль лекційної атеїстичної пропаганди як інструменту маніпулювання масовою суспільною свідомістю;
- характер і статистику релігійних обрядів на Полтавщині в окремі періоди.

Подальшого розвитку набули:

- з'ясування впливу рішень, вказівок вищих партійних та радянських структур на процес ліквідації православних храмів і монастирів на Полтавщині;
  - розкриття закономірної залежності взаємодії радянських органів державної безпеки і партійно-радянських структур у процесі як створення РСРПЦ і її апаратів на місцях, так і в ході жорсткого наступу на Православну церкву наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр.

Положення і результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у доповідях на наукових і науково-практичних конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів. Апробація результатів дослідження відбувалася у процесі участі у Міжнародних Літніх школах: «Йосиф Сліпий у контексті міжнародних церковних та політичних відносин» (Рим, Центр Святої Софії, 2017 р.), «Соціальна думка Андрея Шептицького» (Львів, 2019 р.). За матеріалами дисертації опубліковано 13 наукових статей, 5 із яких – у виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 1 – у зарубіжному виданні, 7 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що вони можуть бути використані при розробці навчальних курсів, створенні навчальної літератури для закладів освіти, написанні узагальнюючих праць з новітньої історії України, історії Полтавщини.

Матеріали дисертації стануть у нагоді в історико-краєзнавчих дослідженнях, створенні та доповненні музейних експозицій.

У дисертаційному дослідженні було здійснено аналіз становища православних громад і віруючих Полтавщини (також для аргументації окремих явищ і процесів ідентичного спрямування були використані дані інших областей України) у контексті формування трансформованої моделі державно-конфесійних відносин в останні роки Другої світової війни й період пізнього сталінізму. Логічним був показ подальшого переходу держави від ситуативної лібералізації до посилення тиску на РПЦ та її інституції у період очільництва М. Хрущова.

З'ясування стану наукової розробки проблеми та аналіз історіографії показали, що вона представлена достатньо широким колом наукових досліджень. Але, не дивлячись на значну питому вагу і широке коло наукових праць у розрізі досліджуваного періоду, поза увагою дослідників залишаються особливості регіональних взаємовідносин осередків Православної церкви та органів партійно-державної влади середини 1940-х – середини 1960-х рр.. Дослідження регіональної специфіки функціонування православних громад у загальнодержавному і локальному соціокультурному середовищі репрезентоване фрагментарно й не знайшло повного систематизованого висвітлення.

Залучена для написання дисертації джерельна база є фундаментальною основою дослідження і охоплює неопубліковані матеріали центральних та обласних архівів, опубліковані документи, матеріали періодичних видань, усні свідчення респондентів, зібрані в результаті проведення інтерв'ю. Основною базою дослідження стали неопубліковані джерела. Окремо відзначимо створення та використання у дисертації теки усних інтерв'ю. Матеріали опитування респондентів, які мешкають у Полтавській області й були суб'єктами соціокультурних процесів досліджуваного періоду, доводять або спростовують усталені стереотипи щодо становища віруючих, їхніх можливостей зростання статусу через соціальні ліфти, розкривають мотивацію участі / неучасті у таємному здійсненні релігійної обрядовості.

Зміни в системі функціонування органів контролю за діяльністю релігійних громад і релігійним життям загалом, які відбулися в середині 1940-х рр., показали, що радянська держава і особисто Й. Сталін були зацікавлені у їхньому проведенні. Новою державною інституцією стала Рада у справах Руської Православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР.

Одночасно із становленням РСРПЦ формувалася і її апарат на місцях при облвиконкомах в особі уповноважених та їх помічників. Посадові обов'язки уповноважених передбачали розгляд і вирішення питань про відкриття

церков, молитовних будинків, реєстрацію місцевих церковних громад, ведення обліку молитовних будинків та церков, спостереження за втіленням у життя законів і постанов уряду, що стосуються Церкви, а також розв'язання питань, викладених у зверненнях представників релігійних громад та духовенства.

Аналізуючи рівень релігійності населення Полтавщини, зауважимо, що він був високим. Одним із чинників стало так зване «релігійне окупаційне відродження», пролонговане психологічною напругою внаслідок особистого горя втрат рідних і близьких на війні, злиднями і тяжкою працею в умовах повсякдення 1940-х рр. Вікові та соціально-демографічні характеристики віруючих Полтавщини вказують на помітне домінування групи людей похилого віку, жінок, переважно домогосподарок. Відвідування Церкви на великі релігійні свята характеризувалося нестабільними віковими показниками – часто серед віруючих був значний відсоток дітей та молоді.

На території Полтавської області, де на початок 1946 р. мережа православних громад була однією з найчисленніших (366 зареєстрованих діючих церков і молитовних будинків), складно визначити точну кількість їх членів через плінність «двадцятки» і розпорошеність віруючих, в тому числі в селах, де не було діючих церков. Аналіз реєстраційних анкет віруючих показав, що серед членів сільських релігійних громад Полтавської області абсолютну більшість склали колгоспники з незначною кількістю робітників, а в містах – літні люди, домогосподарки, непрацюючі та інваліди. Представники влади, преса часто акцентували увагу на тенденціях маргіналізації складу віруючих, відмиранні релігійних традицій разом з природним скороченням людей похилого віку.

З середини 1950-х рр. радянська влада з приходом до влади М. Хрущова посилила антирелігійну політику. У її контексті аналіз механізмів реалізації партійно-державної політики на Полтавщині відбувався на основі ухвалених і виконаних рішень та практичних заходів за безпосередньої участі обласних уповноважених РСРПЦ. Одним із показників успішної роботи уповноважених на місцях було скорочення кількості діючих церков і монастирів. Серед механізмів процесу було їх закриття під приводом технічної невідповідності будівель, аварійного стану або належності державним установам у довоєнний час. Як наслідок, у подальшому через відсутність приміщення для здійснення релігійних потреб православна громада припиняла своє існування. Другим механізмом стало розформування та ліквідація монастирських комплексів.

Дослідження основних форм і методів атеїстичного виховання у радянському суспільстві показало, що упродовж середини 1940-х – середини

1950-х рр. відбувалося інституційне оформлення нового поняття «науковий атеїзм». Цілеспрямованій атеїстичній пропаганді сприяло створення у квітні 1947 р. Всесоюзного товариства «Знання», філія якого з 1948 р. діяла в УРСР. На Полтавщині в системі пропагандистських органів функціонувало Полтавське обласне лекційне бюро Полтавського обласного відділу культосвітньої роботи. Пріоритетним завданням установи було проведення лекцій на атеїстичну тематику, що засвідчують плани роботи, звіти, протоколи засідань, календарні графіки виїздів лекторів у райони та суворі приписи щодо неприпустимості зриву атеїстичних заходів у сільській місцевості.

З середини 1950-х рр. з приходом до влади М. Хрущова атеїстична робота набирає нових більш потужних обертів. Важливим інструментом посилення атеїстичної пропаганди стали всесоюзні, обласні та районні друковані видання, які перетворилися на рупор радянської ідеології. Атеїстичну роботу покладали і на клубні установи, де проводилися усна та наочна агітація і пропаганда. У репертуарах театрів набули поширення вистави на антирелігійну тематику, а республіканське радіо і його обласні студії постійно відводили частину ефірного часу для антирелігійної пропаганди. Задля боротьби з релігійною обрядовістю радянські функціонери почали запроваджувати нові безрелігійні свята, що мали стати однією з масових форм культури і витіснити з соціокультурного простору прихильність до релігійних традицій.

Отже, ідеологічна парадигма КПРС і КПУ упродовж повоєнного двадцятиліття продовжувала зберігати антирелігійну спрямованість. Однак партійно-державна політика зазнавала коливань і мімікрії у залежності від зовнішніх і внутрішніх чинників. У регіональному вимірі на прикладі Полтавської області процеси державно-конфесійних відносин набували як типових, так і специфічних рис, свідчили про руйнування релігійної ідентичності, традиційних цінностей, можливості самовираження соціальних спільнот.

Дякую за увагу.

Поставлено 10 запитань, на які аспірантка дала обґрунтовані відповіді та пояснення.

Запитання:

Ю. В. Волошин, докт. іст. наук, проф.:

1. Після уважного ознайомлення з висновками до дисертації здалося, що недостатньо конкретизовано висновки, до яких прийшла авторка, аналізуючи саме становище православних громад Полтавщини.

Відповідь здобувача: Дякую за запитання, шановний Юрію Володимировичу! Висновки дисертаційного дослідження сформульовані відповідно до поставлених завдань. У них відображені основні положення, які були встановлені в ході дослідження. Ми узагальнили факти і явища релігійного життя православних громад Полтавщини у контексті загальнодержавної політики, показали функціонування нових інституцій державного контролю за діяльністю громад і духовенства. Також було прослідковано впливи різних чинників на їх існування в умовах від ситуативної лібералізації до посилення тиску на РПЦ та її інституції. Ймовірно Ваше запитання викликане наявністю в тексті дисертації покликань на окремі факти ідентичного спрямування в інших областях України для підсилення аргументації висновків до структурних підрозділів, і це створило враження недостатньої конкретизованості. На нашу думку, висновки засвідчують, що все ж вдалося прослідкувати специфіку партійно-державної політики середини 1940-х – середини 1960-х рр. у регіональному зрізі та виокремити її спільні і відмінні риси. Але ми неодмінно ще уважно переглянемо зміст висновків у контексті поставленого Вами запитання.

Л. І. Шаповал канд. іст. наук, доц.:

1. Чи здійснювали ви підрахунки діючих православних громад на Полтавщині та кількості їх членів упродовж досліджуваного періоду або на його окремих етапах?

Відповідь здобувача: Дякую за запитання, шановна Ларисо Іванівно! В ході дослідження ми використовували архівні документи, зокрема звіти уповноважених РСРПЦ у Полтавській області, у яких наводилися статистичні дані щодо кількісних показників православних громад. На їх основі нами було встановлено, що на Полтавщині на початок 1946 р. нараховувалося 366 зареєстрованих церков і молитовних будинків, отже, й кількість православних громад збігалася з цією цифрою. Після 1948 р. політика держави щодо Церкви почала змінюватися і розпочався процес зменшення кількості релігійних громад як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. Серед офіційних причин висувалася нагальна потреба у поверненні церковних приміщень під школи, клуби, склади тощо, особливо, якщо до початку війни вони вже експлуатувалися у такій якості. Другою причиною скорочення кількості церков і громад був технічний стан церковних приміщень. Спеціальних кількісних підрахунків членів діючих громад у цей період ми не здійснювали, оскільки ці дані в документах практично не зустрічалися. Внутрішній склад громад був дуже нестабільним,

тобто під дією зовнішніх чинників члени «двадцятки» виходили з них, намагаючись не вступати у конфлікт з системою і її соціокультурними цінностями. Сільські, районні, обласні органи влади реагували на такі зміни й ініціювали зняття з реєстрації громад. В архівних матеріалах про зняття з реєстрації церков та молитовних будинків уповноважені описували причини ліквідації, однак чисельність вірян зазвичай не називали.

2. У вашому виступі не було окреслено територіально-адміністративні зміни у складі Полтавської області. Які райони відійшли до складу інших областей та які остаточні межі Полтавської області склалися у досліджуваний період?

Відповідь здобувача: Дякую за запитання, шановна Ларисо Іванівно. Упродовж цього періоду межі Полтавської області зазнали територіально-адміністративних змін. В 1954 р. до складу Київської області були передані Яготинський і Згурівський райони. У зв'язку з утворенням 7 січня 1954 р. Черкаської області до неї відійшли Гельмязівський, Драбівський, Золотоніський, Іркліївський, Чернобаївський, Шрамківський райони. Ще раніше до складу Чернігівської області відійшли Прилуцький, Сумської – Роменський райони. Тому історичні факти, статистичні та інші дані, локалізація подій наводяться у відповідності з належністю населених пунктів до меж Полтавської області.

О. А. Бороденко канд. іст. наук, доц.:

1. За якими критеріями ви визначаєте рівень релігійності населення Полтавської області?

Відповідь здобувача: Дякую за запитання, шановна Олено Анатоліївно! В першу чергу рівень релігійності населення Полтавської області визначаємо за показниками зовнішніх проявів релігійності, які фіксувалися органами влади, кількістю проведених обрядів (хрещення, вінчання, відспівування) у різні роки. Однак, варто відразу зауважити, що офіційні дані слід розглядати з похибкою ступеня достовірності. Адже в цей період, особливо з кінця 1940-х рр. з посиленням антирелігійної пропаганди, яка розвивалася по висхідній, типовим явищем було таємне здійснення релігійних обрядів у помешканнях віруючих із запрошенням священників. Такі дані не зафіксовані в офіційній статистиці, але в разі їх виявлення набували розголосу. Про високий рівень релігійності населення Полтавщини свідчив і показник відвідування віруючими церков, особливо у дні великих релігійних свят. Останній показник різнився у сільській і міській місцевостях.

2. У виступі ви вживали дефініції «міжконфесійні відносини», «та інші конфесії» – які конфесії окрім православної ви розглядаєте?

Відповідь здобувача: Дякую за запитання, шановна Олено Анатоліївно! У нашому дослідженні предметом дослідження є релігійні громади лише православної конфесії. Вказані дефініції сформульовано мною некоректно. Тому в ході внесення редакційних правок ми врахуємо і виправимо цю невідповідність.

І. О. Сердюк, докт. іст. наук, проф. кафедри історії України:

1. Досліджуючи в дисертації становище православних громад упродовж середини 1940-х – середини 1960-х рр., чи розглядаєте ви як передумову змін партійно-державної політики релігійну ситуацію періоду окупації на території України?

Відповідь здобувача: Дякую за запитання, шановний Ігоре Олександровичу! Під час написання дисертаційного дослідження ми дотримувалися сучасних методологічних принципів, серед яких застосовувався принцип наступності, а також історико-генетичний метод, який передбачає з'ясування причинно-наслідкових зв'язків у подіях і процесах. Оскільки нижня хронологічна межа нашої роботи охоплює середину 1940-х рр., одним із дослідницьких завдань було з'ясування причин, які спонукали радянське керівництво змінити тактику щодо релігії та Православної церкви. У цьому контексті нам і допомогло ознайомлення з тими релігійними процесами, що відбувалися в період окупації. Ми встановили, що в роки окупації відбулося так зване «релігійне окупаційне відродження», зросла кількість віруючих, підвищився рівень релігійності населення, на Полтавщині було відкрито більше 300 церков. Крім того, на завершальному етапі війни Православна церква відіграла важливу роль у консолідації населення, докладала зусиль для зміцнення обороноздатності країни, що. Саме ці фактори і стали рушійними у зміні державно-релігійної тактики радянської держави.

2. Поясніть більш детально, кого ви маєте на увазі, коли пишете «суб'єкти соціокультурних процесів»?

Відповідь здобувача: Дякую за запитання! У контексті нашого дослідження соціокультурний простір ми трактуємо як взаємопов'язані між собою культурний простір, релігійні вірування і традиції як певну систему цінностей, людську діяльність на рівні культурної і повсякденної взаємодії, в тому числі на рівні релігійних практик. Отже, під суб'єктами соціокультурних процесів ми розуміємо віруючих, духовенство, «пасивних віруючих» та всіх інших учасників релігійних процесів, державно-церковних відносин, оскільки держава здійснювала цілеспрямований вплив на формування атеїстичних цінностей та обмеження впливу релігійних організацій на свідомість суспільства.

3. Що ви мали на увазі, коли зазначали, що Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві використовувався не за призначенням?

Відповідь здобувача: Дякую за запитання! Варто визнати некоректне формулювання висловленої думки щодо ситуації навколо Хрестовоздвиженського монастиря. Малося на увазі, що в роки гонінь на діючі монастирські комплекси радянська влада використовувала дієвий засіб – вилучення приміщень під прикриттям їх необхідності для інших суспільно-важливих цілей. Саме така ситуація склалася і з Хрестовоздвиженським монастирем. Мотивувалося це тим, що монастир у 1923 році припинив свою діяльність, а монастирські приміщення використовувалися Полтавським педінститутом під гуртожитки для студентів до 1941 року. Реакцією Полтавського облвиконкому на відновлення діяльності монастиря було рішення про повернення педінституту вивільнених приміщень, що до 1941 року належали вищому навчальному закладу.

Р. С. Луговий, ас. кафедри історії України

1. Як ви розумієте і тлумачите зміну курсу держави щодо Православної церкви у 1943 р. – як короткочасну зміну методів чи стратегічний курс?

Відповідь здобувача: Дякую за запитання, шановний Романе Сергійовичу! Зміну курсу держави щодо Православної церкви в бік лібералізації ми розглядаємо як тактичну зміну курсу. Тимчасове зближення радянської влади з Церквою було зумовлене низкою причин, зокрема «релігійним окупаційним відродженням», а також прагматичними розрахунками Й. Сталіна, який планував використати Православну церкву як провідника радянського впливу в Європі. Оскільки в цей час ще тривала війна, до уваги бралися вимоги країн антигітлерівської коаліції щодо релігійної віротерпимості. За допомогою Православної церкви радянська влада намагалася посилити свій вплив на окупованих територіях і показати, що вона більше не виступає гонителем віри, для консолідації суспільства на завершальному етапі війни. Також держава не була зацікавлена у загостренні внутрішнього конфлікту в суспільстві. Однак, як показала подальша практика, це було «завуальоване» потепління, а державний контроль набув видозмінених форм.

2. Який календар використовувався у повоєнний період Православною церквою для визначення релігійних свят?

Відповідь здобувача: Дякую за запитання! Православна церква для визначення релігійних свят використовувала юліанський календар.

Виступили:

Науковий керівник: Л. Л. Бабенко, докт. іст. наук, доц., проф. кафедри історії України дала позитивну характеристику підготовленої В. В. Сергієнко дисертаційної роботи. У своєму виступі вона зазначила, що в цілому дисертація на тему: «Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)» є результатом самостійної роботи упродовж терміну навчання в аспірантурі зі спеціальності 032 Історія та археологія. Робота є завершеною науковою працею. Тема дослідження має актуальний характер, що дисертантка доводить викладеними у вступі положеннями і міркуваннями. Вікторія Сергієнко відповідально працювала над формуванням джерельної та історіографічної бази дослідження. Нею залучена значна кількість неопублікованих джерел Державного архіву Полтавської області, які дали змогу розкрити поставлені мету і завдання. Виявлення та опрацювання історіографічного доробку дослідників з обраної теми свідчить про її актуальність та недостатню розробленість, що дозволило виділити та розкрити невирішені раніше наукові завдання і проблеми, передусім у регіональному вимірі. Вікторія продемонструвала обізнаність з сучасною дослідницькою методологією історичної науки. Нею були використані як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи й інструментарій дослідження.

Структура і зміст дисертації збалансовані – дисертація складається з 4 розділів та 6 підрозділів, які охоплюють всі ключові аспекти теми. Висновки й узагальнення достатньою мірою аргументовані фактологічним матеріалом. На наш погляд, авторці дисертаційного дослідження вдалося наповнити текст розділів цікавими фактами, які ілюструють становище православних громад середини 1940-х – середини 1960-х рр. на Полтавщині. У роботі проаналізовані зміни в системі контролю за діяльністю релігійних громад в Україні у повоєнний період, охарактеризовано стан релігійності населення Полтавщини, проаналізовано механізм реалізації державної антирелігійної політики, а також форми та методи формування атеїстичних цінностей.

Безперечно, дослідження не позбавлене певних недоліків, зокрема, дисертантка у роботі вдається до прикладів діяльності обласних уповноважених РСРПЦ в інших областях, технологій створення штучних перешкод вступу на навчання в духовні заклади, що також виходять за межі Полтавської області. На мій погляд недостатньо повно використано потенціал центральних архівів, оскільки дисертантка, спланувавши графік їх опрацювання, потрапила в період обмеженої роботи архівних установ у період карантину. В окремих трактуваннях авторка припускається

категоричності у висновках. У тексті роботи зустрічаються стилістичні помилки, невдалі переклади оригінальних документів з російської на українську мову.

Підкресливши необхідність урахування висловлених зауважень, сформульованих у запитаннях до дисертантки, рекомендацій рецензентів, науковий керівник запропонувала рекомендувати подати дисертацію В.В.Сергієнко на тему «Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)» до розгляду у разовій спеціалізованій спеціалізованій вченій раді з присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Рецензенти:

Ю. В. Вільховий, канд. іст. наук, доц. кафедри Всесвітньої історії та методики викладання історії відзначив, що тема дисертації В. В. Сергієнко сформульована чітко і відбиває основну проблему, яку вирішує дисертантка: розкриття характеру розвитку православних громад Полтавщини у контексті державної політики та умов радянського соціокультурного простору у середині 1940-х – середині 1960-х рр. Системний аналіз дозволив відтворити характер цього розвитку з урахуванням ідеологічного, інституційного, соціального, культурного та особистісного аспектів, що є, безумовно, позитивним моментом поданої на захист дисертації.

Спираючись на ґрунтовну історіографічну базу, творчо аналізуючи наявний науковий доробок з проблеми, авторка глибоко розкриває власне історичний феномен реалізації державної політики та непростих взаємин радянської влади і православних громад на Полтавщині. Дисертантка робить обґрунтований висновок, що історія взаємин радянської держави та Російської православної церкви на Полтавщині, у тому числі соціокультурні аспекти розвитку православних громад в умовах радянської дійсності залишаються недостатньо дослідженими, а сам факт звернення до цієї теми є виправданим і важливим.

Структура роботи побудована достатньо логічно та послідовно. Обґрунтованість висновків також не викликає сумніву. Висновки органічно пов'язані з текстом і містять ряд важливих теоретичних узагальнень. На увагу заслуговують положення наукової новизни.

Разом з тим слід висловити і ряд побажань авторці. Так, у третьому розділі слід більш поглибити вивчення «реєстраційного періоду» у розвитку православних громад РПЦ (1944-1948 рр.) та аналіз механізму формування релігійної православної мережі. У четвертому розділі варто більш критично

проаналізувати роль громадських комісій сприяння уповноваженим РСРПЦ у здійсненні тиску на священнослужителів і віруючих. У тому ж розділі слід приділити більшу увагу висвітленню питання про залучення обласних уповноважених на виконання невластивих їх посаді доручень. На наш погляд, дуже часто подібні випадки мали місце тому, що обласні уповноважені не проявляли достатньої принципності і виконували доручення, що не були передбачені їх посадовими інструкціями. Як відомо, головною проблемою, з якою зустрічалися новопризначені уповноважені, була відсутність чіткої нормативної бази, на яку вони мали спиратися у повсякденному виконанні своїх посадових обов'язків. Дослідження значно виграло б, якби авторка зробила більший наголос на недосконалості нормативно-правової бази, адже окремі діючі нормативні акти були явно застарілими (наприклад Постанова ВЦВК від 1929 р. «Про релігійні об'єднання»). Слід також наголосити, що труднощі у роботі уповноважених пояснюються, насамперед, нечіткою визначеністю їхнього статусу та низькою професійною компетентністю. Слід уважно стежити за формулюванням понять, термінів і категорій. У роботі трапляються деякі недоречності (наприклад, назва розділу 3 « Православні релігійні громади...»). Текст роботи, місцями, переобтяжений цифровим і хронологічним матеріалом. Робота виграла б, якби автор оформив їх у таблицю, зробив цей матеріал більш наочним.

Незважаючи на окремі недоліки, на яких ми наголосили, обговорювана робота має завершений вигляд, відповідає встановленим вимогам і може бути рекомендована до розгляду у спеціалізованій вченій раді на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Відповіді на зауваження рецензента Ю. В. Вільхового:

Дякую, шановний Юрію Віталійовичу за ґрунтовний аналіз моєї роботи, зазначення реалізованих завдань дослідження. Висловлені Вами зауваження і рекомендації дозволили з дещо іншого ракурсу подивитися на розкриті явища і факти та їх трактування. Так, вважаю конструктивним зауваження щодо недостатньо глибоко розкритого так званого «реєстраційного періоду» у розвитку православних громад РПЦ упродовж 1944–1948 рр.. Опрацьовуючи звіти уповноваженого РСРПЦ у Полтавській області, варто було б більше загострити увагу на застереженнях центру щодо обережних підходів у поводженні з релігійними громадами, уважного ставлення до скарг на дії районних і обласних органів влади тощо. Водночас документи цього періоду мають значну статистику, яка справді могла б бути виокремлена в додатки.

Проблема діяльності громадських комісій сприяння уповноваженим РСРПЦ розглядається у 2 розділі дисертаційної роботи. На наш погляд це питання розкрито достатньо повно у контексті характеристики системи контролю органів державної влади за діяльністю релігійних громад. Громадські комісії сприяння показані як своєрідний феномен повоєнного двадцятиліття, чергова спроба влади продемонструвати готовність радянського суспільства до вилучення релігії з соціокультурного простору власним громадським потенціалом. Наведені приклади ілюструють забюрократизованість діяльності цих інституцій. Погоджуюся, що варто було б навести більше конкретних прикладів тиску згаданих комісій на священнослужителів і віруючих у межах Полтавської області.

На зауваження шановного рецензента щодо більшої уваги до висвітлення становища обласних уповноважених та їх залучення до виконання невластивих їм посад і доручень, зазначу, що на нашу думку в матеріалах 2 та 4 розділів достатньо аргументовано показано недостатню врегульованість статусу уповноважених. Нами було встановлено, що в окреслений період уповноважені РСРПЦ на місцях не мали належного забезпечення умов роботи, фінансування відряджень у райони і села, недооцінку значущості їхньої посади. Показані факти, які засвідчували конфліктні ситуації у зв'язку з перевантаженістю уповноважених, реагування на них уповноваженого РСРПУ УРСР.

Зауваження щодо недостатнього наголосу на недосконалості нормативно-правової бази на яку мали спиратися уповноважені у повсякденному виконанні своїх посадових обов'язків є доречним. Але ми не ставили за мету аналіз усієї правової бази, яка регулювала державно-конфесійні відносини. Характеризуючи процес упровадження інституту уповноважених РСРПЦ, ми спиралися на основні регулюючі постанови радянського уряду, в яких містилися положення про зміст, напрямки, завдання, обов'язки уповноважених в областях. Разом з тим у роботі ми наголошували на недосконалості існуючих законів та постанов. У дослідженні стверджуємо, що більшість із них були застарілими і не відповідали вимогам післявоєнних реалій у релігійній сфері.

Щодо низької професійної компетентності уповноважених, то, на нашу думку, в роботі достатньо аргументовано конкретними прикладами це положення. Наводилися факти про низький освітній рівень уповноважених. З 26 уповноважених в Українській РСР вищу освіту мали 7 осіб, середню 14, незакінчену середню 5. Серед уповноважених в областях були й особи, які мали досвід, пов'язаний з антирелігійною роботою, наприклад у Полтавській області, чи службою в органах ДПУ–НКВС, що зумовлювало їх упереджене

ставлення до об'єктів своєї діяльності. Досить часто на посаду уповноважених призначалися особи з інвалідністю або пенсійного віку – керівництво облвиконкомів спрощено оцінювало потрібний набір професійних компетентностей, щоб працювати на цій посаді. .

Погоджуємося з тим, що низка формулювань потребують редакційного корегування, що буде зроблено при остаточному прочитанні тексту дисертації.

Стосовно зауваження щодо переобтяженості тексту цифровим і хронологічним матеріалом, вважаємо, що кількість наведених цифрових даних є допустимою та виправданою. Статистичні дані у роботі використовуються при цитуванні з документів і необхідні для розуміння кількісних показників розвитку православних громад Полтавщини.

Висловлюємо щирю вдячність Юрію Віталійовичу за ретельне ознайомлення з текстом дисертації і конструктивні рекомендації та зауваження.

О. А. Гура, канд. іст. наук, доц. кафедри історії України звернув увагу на актуальність теми дисертаційного дослідження, логічно побудовану структуру дослідження. Попри наявність загальноукраїнського дискурсу історії Православної церкви у повоєнний період, залишаються маловивчені аспекти, зокрема регіональний підхід у з'ясуванні загального і особливого у становищі православних громад. Авторка обрала хронологічні межі дослідження, у рамках яких можна прослідкувати алгоритм державно-конфесійних відносин від лібералізації до істотного обмеження функціонування релігійних інституцій. Зміст дисертаційної роботи Вікторії Сергієнко сприймається з інтересом, містить цікаві факти, авторські узагальнення. У дисертаційній роботі нею проаналізовано нові підходи партійно-державної політики щодо створення системи контролю органів державної влади за діяльністю релігійних громад в УРСР. Вагомим внеском в історіографію проблеми є спроба вивчення становища православних громад, стан релігійності та соціально-демографічні характеристики на рівні окремо взятого регіону – Полтавщини. Досліджувана тема є важливою та актуальною з точки зору реалізації загальних тенденцій та процесів державно-церковних взаємин у конкретно-історичних умовах регіонів України, з усіма їх особливостями та відмінностями. Заслуговує на увагу застосування автором соціокультурного підходу у дослідженні, який є одним з визначальних у сфері досліджень гуманітарних наук.

Відзначаючи позитивні сторони дисертаційної роботи, звернемо увагу і на деякі її недоліки, у зв'язку з чим дозволимо висловити окремі зауваження і

побажання. На нашу думку у змісті та тексті роботи варто прибрати словосполучення «православні релігійні громади», натомість вживати «православні громади». Недоречним є вживання у дисертації виразу «Державна антирелігійна чи державна релігійна політика», бо держава не може проводити відповідну політику, вона здійснює політику щодо релігії; так само некоректно вживати вислів «церковна політика держави». Вважаємо надто категоричним формулювання назви розділу 4 «Реалізація державної антирелігійної політики на Полтавщині у середині 1940 – 1960-х рр.». Замість того, щоб у висновках дійти до розуміння змісту політики держави щодо православних громад на території Полтавщини, дослідник одразу заявляє про антирелігійний характер такої політики.

На наш погляд у формулюванні предмета дослідження недоречним є акцент на *еволюції* «становища православних громад Полтавщини в умовах зміщення акцентів антирелігійної стратегії у контексті державної політики й ідеологічних маркерів соціокультурного простору радянської України». Нам здається, що предмет має бути ширшим відповідно до теми дослідження, яка відображає не лише еволюцію, динаміку становища релігійних громад, але й еволюцію системи державного контролю за релігійним життям. В одному із завдань – проаналізувати механізми реалізації державної антирелігійної політики на Полтавщині у 1940–1960-х рр., автор дещо виходить за межі дисертаційного дослідження, адже на початку і в кінці 1940-х, на початку і в кінці 1960-х років політика державно-партійного керівництва щодо релігії мала свою специфіку. Обґрунтовуючи хронологічні межі дослідження, дисертант спочатку називає 1943 р. – середина 1960-х рр., а потім зупиняється на середині 1940-х років. Чи не доречніше одразу використовувати в обґрунтуванні визначення «середина 1940-х років»? На нашу думку, це унеможливить хронологічну плутаницю. На думку авторки, для боротьби з кількісним зростанням релігійних громад була широко розгорнута негласна кампанія скорочення мережі парафій як православної, так і інших релігійних конфесій за участю уповноважених РСРПЦ. Ми радимо уникати згадування в цьому контексті лише РСРПЦ, компетенція якої обмежувалася однією конфесією, адже паралельно існувала Рада у справах релігійних культів, або не згадувати «інші конфесії». Викликає заперечення вживання дефініції «служитель культу» – це своєрідне кліше радянської пропаганди, про що зазначає і сама авторка, то чи не варто тоді Вікторії Володимирівні уникати цього стереотипного вислову щодо священнослужителів? У своїй роботі дисертантка наводить приклади становища РПЦ в інших областях, а також державно-партійної політики щодо Церкви. Безперечно, це цінна інформація в контексті регіонального

зрізу, проте нам здається, що в деяких моментах вона дещо захоплюється таким порівнянням, через що втрачається основна думка дослідження. Ми б рекомендували авторці більше зосередитись на тих територіальних межах, які визначені в дисертації. У дисертації є цікаві додатки – матеріали усного інтерв'ювання, що відображають рефлексії сучасників досліджуваного періоду на специфіку релігійного життя. Про це дослідниця зазначає у новизні, але разом з тим виникає питання: чи вперше дисертант виявив і підтвердив на основі інтерв'ювання респондентів явища дискримінаційного характеру за ознаками віри і соціального походження у часи хрущовської відлиги? Очевидно, що відповідне положення варто винести в іншу структурну частину новизни.

Незважаючи на окремі недоліки, зауважені в дисертаційній роботі В. В. Сергієнко, вважаємо, що вона має завершений вигляд, відповідає встановленим вимогам щодо змісту і оформлення та може бути рекомендована до розгляду у спеціалізованій вченій раді на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Відповіді на зауваження рецензента О. А. Гури:

Дякуємо за ґрунтовний аналіз мого дослідження, шановний Олексію Анатолійовичу! Приймаю висловлені Вами побажання та зауваження, передусім щодо коректності вживання окремих термінів і словосполучень. Так «православні релігійні громади» справді містить тавтологію, погоджуємося, що доречніше вживати назву «православні громади». Також стилістично-сміслова конструкція «державна антирелігійна чи державна релігійна політика» є невдалою та потребує корегування.

Щодо назви розділу 4 «Реалізація державної антирелігійної політики». Можливо вона сформульована категорично, однак проаналізовані процеси політики держави щодо Православної церкви у досліджуваний період ґрунтуються на фактологічному матеріалі, висновках попередніх розділів, які дозволяють правомірно використати термін «антирелігійна політика». Попри ліберальну риторику другої половини 1940-х рр., у подальшому антирелігійна спрямованість усієї системи контролю за діяльністю Православної церкви стала доконаним фактом.

У відповідь на зауваження щодо уточнення предмету дослідження та його узгодження з темою дисертації хочу зазначити, що очевидно термін «еволюція» дещо звузив розуміння авторкою предмету дослідження та акцентував увагу лише на становищі православних громад. Але звертаю Вашу увагу, що останнє далі трактується «у контексті партійно-державної політики й ідеологічних маркерів соціокультурного простору радянської

України». У дисертації знайшли розвиток як становище православних громад, так і система державного контролю за релігійним життям громад, тому, на наш погляд, формулювання предмету дослідження не містить суперечності.

Цілком слушним є зауваження щодо усунення нечіткого визначення в окремих місцях хронологічних маркерів. У ході внесення редакційних правок у текст помічена недоречність буде виправлена. Також будуть усунуті й інші мовно-стилістичні недоречності. При цьому зауважимо, що термін «служитель культу», який є словесним кліше радянської термінології на позначення священників, ми вживаємо при цитуванні документів.

Наступне зауваження стосувалося наведення прикладів становища релігійних громад або діяльності уповноважених РСРПЦ, які локалізувалися в інших областях України. Це очікуване зауваження, але водночас вважаю, що використання таких даних має вмотивований характер. Ці приклади дають змогу прослідкувати спільні і відмінні риси партійно-державної політики щодо Церкви на регіональному рівнях, скласти уявлення про те, як була налагоджена робота уповноваженого у Полтавській області на тлі інших, наскільки інтенсивним був курс на закриття церков і монастирів тощо.

Погоджуємося із рекомендацією перемістити положення наукової новизни про виявлення і підтвердження на основі інтерв'ювання респондентів явища дискримінаційного характеру за ознаками віри і соціального походження до блоку «набуло подальшого розвитку».

Дякуємо Олексію Анатолійовичу за глибокий та ґрунтовний аналіз роботи, а також за слушні рекомендації та зауваження, які безумовно вплинуть на якісний рівень роботи. Ми врахуємо їх у ході доопрацювання.

В обговоренні результатів дисертації взяли участь:

Р. А. Сігарчук, докт. іст. наук, проф.:

Ознайомившись з дисертацією Вікторії Сергієнко, зазначу, що вона заслуговує на позитивну оцінку. Актуальність теми не викликає сумніву, у вступі авторка переконливо її обґрунтовує. У вступі вона також аргументує вибір хронологічних рамок дослідження, формулює теоретико-методологічні засади, розуміння сучасних дослідницьких методів. Структура роботи охоплює головні проблеми, які розкриті в роботі. Виступ дисертантки, відповіді на питання учасників наукового семінару, зауваження рецензентів засвідчує достатньо високий рівень володіння темою, самостійний характер дослідження. Рекомендації рецензентів вважаю слушними, варто їх врахувати. На мою думку окремі формулювання назв розділів і підрозділів

також слід було б скорегувати, зробити їх більш лаконічними. В цілому дисертаційна робота В. Сергієнко, враховуючи достатню апробацію на наукових конференціях різного рівня, її завершеність, може бути рекомендована до розгляду у спеціалізованій вченій раді на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 «Історія та археологія».

Л. І. Шаповал, канд. іст. наук, доц.:

Вважаю за доцільне відзначити актуальність поданої на розгляд роботи. Робота є цікавою, насиченою інформацією, яка дозволяє реконструювати зміни у становищі РПЦ та їх вплив на становище духовенства і віруючих. Вважаю звернення В. Сергієнко до глибокого розгляду становища православних громад у Полтавській області упродовж періоду середини 1940 – середини 1960-х рр. науково обґрунтованим. Якщо період 1920 – 1930-х рр. представлений в історіографії державно-конфесійних відносин достатньо численними працями, то повоєнне двадцятиріччя досліджене фрагментарно. Привертає увагу достатня апробація дослідження, а кількість публікацій свідчить про те, що дослідження знайшло в них різностороннє відображення. Однак автору варто прислухатися до зауважень, висловлених рецензентами та ліквідувати встановлені неточності. Загалом вважаю, що дисертація виконана на достатньо високому науково-теоретичному рівні й заслуговує на рекомендацію до розгляду у спеціалізованій вченій раді.

О. А. Бороденко, канд. іст. наук, доц.:

Подана на розгляд кафедри дисертаційна робота загалом справляє позитивне враження. Відповіді дисертанта на поставлені запитання у ході обговорення засвідчують вільне володіння матеріалом, глибоку обізнаність не лише з предметом дослідження, а й станом його наукової розробки. Разом із тим слід звернути увагу на зауваження та здійснити корегування термінологічних, мовно-стилістичних помилок у тексті, поміркувати над поставленими запитаннями учасників семінару. Незважаючи на окремі допущені недоліки, на які звертали увагу рецензенти, обговорювана робота має завершений вигляд і може бути рекомендована до розгляду у спеціалізованій вченій раді на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 «Історія та археологія».

І. О. Сердюк, докт. іст. наук, проф.:

Незважаючи на помічені рецензентами недоліки висловлюю схвальну оцінку виконаного дисертаційного дослідження. Варто відзначити, що робота має актуальну тему та ґрунтується на застосуванні сучасних методів і

принципів дослідження. При цьому вважаю за доцільне рекомендувати автору почуватися більш впевнено у відстоюванні власної думки, формулюванні тверджень. Переконаний, що представлена дисертація заслуговує на рекомендацію щодо подання її до розгляду у спеціалізованій вченій раді зі спеціальності 032 «Історія та археологія».

О. А. Гура, канд. іст. наук, доц. :

Загалом тема дисертаційного дослідження має наукову та суспільну значущість. Текст роботи читається легко та з цікавістю. У роботі використана достатня кількість історіографічних та джерельних матеріалів. Використаний автором метод інтерв'ювання суб'єктів досліджуваних процесів дозволив не лише розширити потенціал джерельної бази, але й отримати оригінальні свідчення сучасників епохи. Разом з тим Вікторії Володимирівні варто прислухатися до висловлених побажань. Ще раз зазначу, що подана на розгляд дисертація виконана на достатньо високому рівні й заслуговує на рекомендацію щодо подання її до розгляду у спеціалізованій вченій раді зі спеціальності 032 «Історія та археологія».

Р. С. Луговий, асистент кафедри історії України:

Погоджуюся, що представлена дисертаційна робота В. Сергієнко заслуговує позитивної оцінки. Результати дослідження, представлені на засіданні наукового семінару, свідчать про дослідницький потенціал дисертантки. Відзначу переваги тексту дисертації – він написаний літературною українською мовою, цікаво, змістовно, матеріал сприймається з великим інтересом. Також вважаю, що подана на розгляд дисертація заслуговує на рекомендацію щодо подання її до розгляду у спеціалізованій вченій раді на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 «Історія та археологія».

Ю. В. Волошин, докт. іст. наук, проф.:

Шановні колеги, підсумовуючи результати обговорення дисертації Сергієнко Вікторії та попереднього захисту автором її основних положень, хочу констатувати, що тема є актуальною. Хоча релігійні процеси в Україні середини 1940-х – 1960-х рр. досліджені на високому рівні знаними в Україні науковцями, малодослідженим залишається регіональний зріз питання, над яким працювала авторка дисертації. Разом з тим дослідниці варто детальніше зупинитися на виокремленні специфіки регіонального аспекту досліджуваної проблеми у порівнянні з загальноукраїнським та чіткіше сформулювати

висновки. Загалом дисертаційне дослідження справляє позитивне враження, викладений у тексті матеріал достатньо цікавий і актуальний. Вікторія Володимирівна має достатню кількість наукових публікацій, всього 13, з них 5 у фахових виданнях, 1 – у зарубіжному виданні і 7 у інших наукових збірниках. Всі статті розкривають тему дисертації. Вважаю, що дисертацію В. В. Сергієнко варто рекомендувати до розгляду у спеціалізованій вченій раді на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 «Історія та археологія».

Ухвалили: заслухавши і обговоривши дисертацію В. В. Сергієнко на тему: «Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)», кафедра історії України факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка ухвалила такий висновок:

1. Актуальність теми дослідження не викликає заперечень і пов'язана з необхідністю створення цілісної картини дослідження релігійних процесів як в Україні, так і на регіональному рівні на завершальній стадії Другої світової війни та упродовж наступних двох десятиліть. Трансформаційні процеси не змінили сутнісних характеристик партійно-державної політики щодо Православної церкви загалом і релігійних громад зокрема, посиливши контроль над ними. Соціокультурне середовище, як і в міжвоєнний період, залишалося несприятливим для реалізації прав віруючих. Тому питання і виклики державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр. продовжують залишатися в центрі уваги дослідників у процесі формування «образу минулого» українського суспільства через історію релігійного життя на регіональному рівні. Це завданням одночасно має суспільне, наукове, інтелектуальне, моральне значення.

Полтавщина як один з найбільших за територією історичних регіонів Центральної України є своєрідним зрізом загальноукраїнського контексту. Вона мала складну й суперечливу динаміку формування релігійної православної мережі, а громади перебували під пильним контролем партійно-державних органів. Іншим чинником актуальності теми є пріоритетна увага сучасної гуманітаристики до дослідження феномену колективної пам'яті у взаємозв'язку з проблемами ідентичності регіональних рівнів як її складників.

2. Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складником наукової проблематики, яка розробляється на кафедрі історії України Полтавського національного

педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вона виконана у межах наукової теми кафедри історії України «Роль музеїв та музейної справи в розвитку історичного краєзнавства на Полтавщині» (номер державної реєстрації 0117U003228) та наукових розробок кафедри історії України.

3. Ступінь достовірності результатів проведених досліджень, висновків та рекомендацій, що викладені у дисертації визначається основними науковими положеннями та висновками, які ґрунтуються на використанні низки сучасних наукових підходів та методів. Серед них: соціокультурний підхід, проблемно-хронологічний, історико-генетичний методи та метод інтерв'ювання. Принципи наукової об'єктивності, історизму, системності й комплексного вивчення проблеми. Зазначене вище дозволяє оцінити одержані результати, основні наукові положення та висновки глибокого за змістом дослідження як достовірні.

4. Наукова новизна одержаних результатів визначена постановкою мети, завдань, предмета дослідження.

Вперше:

- на основі широкого кола джерел здійснено комплексний аналіз нової парадигми становища православних громад в умовах трансформації моделі державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр.;

- досліджено теоретичні засади і практику реалізації нового курсу партійно-державного керівництва у сфері державно-конфесійних відносин на регіональному рівні;

- реконструйовано процес становлення системи контролю за діяльністю релігійних громад через державні та громадські органи;

- обґрунтовано висновок про незмінність курсу радянської держави на витіснення релігії з соціокультурного повсякдення населення Полтавщини;

- проаналізовано стан релігійності населення Полтавщини та його соціально-демографічні, вікові, освітні характеристики;

- показано на основі документальних матеріалів практику імплантування атеїстичних цінностей у молодіжне середовище ;

- виявлено і підтверджено на основі інтерв'ювання респондентів явища дискримінаційного характеру за ознаками віри і соціального походження у часи хрущовської відлиги.

Уточнено:

- форми реагування органів місцевої влади на директивні документи щодо розбудови апарату й діяльності уповноваженого РСРПЦ;

- роль лекційної атеїстичної пропаганди як інструменту маніпулювання масовою суспільною свідомістю;

- характер і статистику релігійних обрядів на Полтавщині в окремі періоди.

Подальшого розвитку набули:

- з'ясування впливу рішень, вказівок вищих партійних та радянських структур на процес ліквідації православних храмів і монастирів на Полтавщині;

- розкриття закономірної залежності взаємодії радянських органів державної безпеки і партійно-радянських структур у процесі як створення РСРПЦ і її апаратів на місцях, так і в ході жорсткого наступу на Православну церкву наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр.

5. Практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що вони можуть бути використані при розробці навчальних курсів, створенні навчальної літератури для закладів освіти, написанні узагальнюючих праць з новітньої історії України, історії Полтавщини. Матеріали дисертації стануть у нагоді в історико-краєзнавчих дослідженнях, створенні та доповненні музейних експозицій.

6. Особистий внесок здобувача у розв'язання конкретного наукового завдання. Підготовлена дисертація засвідчує фахову обізнаність автора зі спеціальною літературою та джерелами, вміння проводити науково-дослідницьку роботу, здатність виконувати завдання самостійного наукового пошуку. У процесі дослідження проблеми дисертанткою були вивчені документи з фондів центральних та місцевих архівних установ. У результаті проведеного дослідження В. В. Сергієнко одержала нові науково обґрунтовані результати, які вирішують конкретні наукові завдання. Всі дані, положення та висновки, наведені в тексті дисертації, повністю достовірні та науково обґрунтовані.

7. Обізнаність здобувача з результатами наукових досліджень інших вчених за обраною тематикою. Проведений аналіз літератури свідчить, що дисертантка достатньо обізнана з результатами наукового дослідження інших учених за темою дисертації.

8. Повнота викладу матеріалів дисертації у друкованих наукових працях. Результати дослідження повною мірою подано у 13 наукових статтях, 5 із яких – у виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 1 – у зарубіжному виданні, 7 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження. У них повно та всебічно відображено усі складники кандидатської дисертації.

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Терещенко В. Механізм реалізації політики державного атеїзму у середині 1940–1950-х років. *Наукові записки Тернопільського національного*

педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2017. Вип. 1, ч. 2. С. 88–92.

2. Терещенко В. Становлення апарату уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви у Полтавській області (середина 1940-х – 1950-і рр.). *Гілея*. 2017. Вип. 117 (2). С. 52–55.

3. Сергієнко В. Лекційна пропаганда у системі антирелігійної політики радянської держави у 1950-х роках. *Історична пам'ять*. 2017. Вип. 37. С. 54–59.

4. Сергієнко В. Моральний імператив Й. Сліпого як альтернатива радянській ментальності. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 179–185.

5. Сергієнко В. Українське суспільство між наступом атеїзму і релігійним повсякденням (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.). *Історична пам'ять*. 2020. № 1 (42). С. 134–140.

Статті в іноземних періодичних виданнях

6. Сергієнко В. Политика Советской власти в отношении церквей и молитвенных домов как средство блокирования возрождения религиозной традиции в послевоенный период в УССР [Politics attitude of soviet government to churches and worship houses as a way for blocking a renewal religious traditions in the post-war period in USSR]. *The European Journal of Humanities and Social Science*. Vienna, 2020. № 3. С. 29–33.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію

7. Терещенко В. Форми та методи радянського атеїстичного виховання у навчальних закладах Полтавщини (середина 1940-х – 1950-і роки). *Питання Нової та Новітньої історії*. Миколаїв, 2016. Вип. 5. С. 123–130.

8. Терещенко В. Становлення органів державного контролю з питань діяльності релігійних громад у 1940–1950-х роках (на прикладі Полтавської області). *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25–26 жовт. 2017 р.). Полтава, 2017. С. 250–256.

9. Терещенко В. Зміна парадигми державно-конфесійних відносин у повоєнний період: регіональний вимір. *Збірник наукових матеріалів*. Київ : Дух і літера, 2017. С. 447–456.

10. Терещенко В. Історія Української греко-католицької церкви в дослідженнях академіка Володимира Пащенка. *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25–26 жовт. 2017 р.). Полтава, 2017. С. 282–288.

11. Сергієнко В. Антирелігійний компонент у діяльності товариства «Знання». *Збірник матеріалів XXII наукової конференції студентів, магістрантів, аспірантів факультету історії та географії*. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 71–75.

12. Сергієнко В. Атеїстичний складник шкільної освіти в перше повоєнне десятиліття. *Освіта на Полтавщині в історичній ретроспективі (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету у Полтаві)* : зб. статей. Полтава, 2018. С. 20–22.

13. Сергієнко В. Формування активу сприяння діяльності Уповноваженого у справах РПЦ у кінці 1950–1960-х років. *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VII Всеукр. наук. конф. Полтава, 2019. С. 214–219.

9. Апробація результатів дослідження. Основні результати та зміст роботи обговорювалися на засіданнях кафедри історії України та аспірантського семінару Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Положення і результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у доповідях на наукових і науково-практичних конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів: Всеукраїнській науковій конференції «Треті Череванівські читання» (Полтава, 2016 р.); Регіональній науковій конференції «Сучасна наука і краєзнавство: елементи взаємодії» (Полтава, 2016 р.); Регіональній науковій конференції «Основи лідерства: Наукові концепції» (Полтава, 2016 р.); Міжнародній науковій конференції «Патріарх Йосиф Сліпий – знайомий і незнаний» (Полтава, 2017 р.); VI Всеукраїнській науковій конференції «Держава і церква в новітній історії України» (Полтава, 2017 р.); Всеукраїнській науковій конференції (з міжнародною участю) «Четверті Череванівські наукові читання (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету в Полтаві)» (Полтава, 2018 р.); Регіональній науковій конференції «Освіта на Полтавщині: історична ретроспектива» (Полтава, 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Великий терор 1937 – 1938 рр.: жертви та виконавці» (Полтава, 2018 р.); XXII Регіональній науковій конференції магістрантів та аспірантів факультету історії та географії ПНПУ імені В. Г. Короленка (Полтава, 2019 р.); Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Медіаграмотність: вивчай та розрізняй» (Полтава, 2019 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Советська окупація Західної України 1939 рік : погляд через 80 років» (Київ – Тернопіль, 2019 р.); VII Всеукраїнській науковій конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (Полтава, 2019 р.); IV Всеукраїнській

науково-практичній конференції «Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми, перспективи» (Полтава, 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір» (Полтава, 2020 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми і перспективи» (Полтава, 2020 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні соціокультурні процеси: компетентнісно-аксіологічний аспект» (Полтава, 2020 р.), Всеукраїнській конференції «Гуманітаристика: освітянські студії» (Полтава, 2021 р.).

Апробація результатів дослідження відбувалася у процесі участі у Міжнародних Літніх школах: «Йосиф Сліпий у контексті міжнародних церковних та політичних відносин» (Рим, Центр Святої Софії, 2017 р.), «Соціальна думка Андрея Шептицького» (Львів, 2019 р.).

10. Оцінка мови та стилю дисертації. Дисертаційне дослідження написано українською мовою та оформлене у повній відповідності до існуючих вимог. Виклад матеріалу здійснено чітко, послідовно, логічно з вправним поєднанням науковості із доступністю.

11. Відповідність дисертації паспорту спеціальності. Дисертаційне дослідження відповідає паспорту спеціальності 032 «Історія та археологія».

12. Характеристика здобувача, його шлях у науці, ступінь наукової зрілості. Під час підготовки дисертаційної роботи Вікторія Сергієнко проявила себе як творча дослідниця, здатна самостійно, на високому науково-методичному рівні вирішувати наукові та практичні завдання. Вона володіє сучасними методами аналізу, має належний рівень теоретичної та практичної підготовки.

Ухвалили:

1. Рекомендувати внести редакційні стилістичні правки у текст дисертації та скорегувати формулювання назв окремих розділів дослідження. У висновках виокремити положення, які конкретизують становище православних громад і діяльність органів контролю за ними на території Полтавської області.

2. Враховуючи актуальність теми дослідження, наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, достатню повноту викладення матеріалів дисертації в опублікованих працях, кафедра історії України факультету історії та географії рекомендує дисертацію здобувача В. В. Сергієнко на тему: «Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х –

середина 1960-х рр.)» до розгляду у спеціалізованій вченій раді на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 «Історія та археологія».

Рішення прийнято одногосно.

Голова засідання
докт. іст. наук, проф.

Ю. В. Волошин

Секретар засідання
канд. іст. наук, доц.

Л. І. Шаповал

Відпис Ю. Волошина
Л. Шаповал
Засідчю
Начальник
Відділу кадрів
І.Л.Важенина